

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-08>
УДК 373.091.64:94(100)«04/14»](47+57)(091)«1934/1956»

Сергій Д'ячков

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

**ПІДРУЧНИК І МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК:
ГОЛОВНІ ІНСТРУМЕНТИ ШКІЛЬНОГО ВЧИТЕЛЯ
З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ УПРОДОВЖ 1934–1956 РОКІВ**

Комуністична тоталітарна система відмовилася від освітнього експерименту, який панував у народній просвіті перші п'ятнадцять років радянської влади. Зокрема, реформа 1934 р. передбачала рішучі зміни в організації історичної освіти в середній школі СРСР. Радянська держава озброювала освітян різноманітним «арсеналом» навчально-методичних засобів. У загальноосвітній школі сталінського періоду (1934–1956) бібліотека пересічного учителя історії середніх віків складалася з єдиного «всесоюзного» підручника, до якого додавався методичний посібник для вчителів, а також хрестоматія і книга для читання. Цю статтю присвячено аналізу головних «робочих» книжок вчителя: підручника та методичного поурочного посібника. Важливою особливістю радянського підходу до шкільної системи викладання

Як цитувати: Д'ячков С. Підручник і методичний посібник: головні інструменти шкільного вчителя з історії середніх віків упродовж 1934–1956 років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 70. С. 164–180. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-08>

How to cite: Dyachkov S. Textbook and Teaching Manual: The Primary Tools for the Teaching of Medieval History in Soviet Secondary Schools, 1934–1956. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 164–180. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-08> (In Ukrainian)

© Д'ячков С., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

та навчання було залучення провідних науковців вищої школи і академічних установ, а також висококваліфікованих методистів. У зазначений період визначена партійною верхівкою професорська «обойма» виступала авторами та редакторами підручників, методичних посібників, хрестоматій та книг для читання (С. Космінський, С. Сказкін, М. Граціанський та ін.). До команди науковців залучали довірену групу методистів, які разом з професурою забезпечували відповідний рівень фахової підтримки навчального процесу. На думку радянських керівників, така науково-методична сполука гарантувала високий рівень навчання. Найбільш важливі видання (підручники, хрестоматії, посібники) перекладали мовами союзних республік, — зокрема українською, — забезпечуючи виконання радянської освітньої політики серед національних меншин. Важливою особливістю та компонентою викладання історії середніх віків у загальноосвітній школі була перевантаженість змісту й суті навчання радянськими ідеологічними настановами та марксистсько-ленінськими-сталінськими постулатами на шкоду реальним знанням та розумінню історичних процесів, явищ та подій.

Ключові слова: історія середніх віків, радянські шкільні підручники, методичні посібники.

У перше п'ятнадцятиріччя радянської влади імперська система освіти була неабияк скалічена новаціями А. Луначарського, Н. Крупської та їхніми прибічниками на кшталт «академіка в будьоновці» М. Покровського, який пропонував відмовитися від систематичної історичної освіти і замість неї запровадити у школі штучні, схематизовані курси з історії, соціології, суспільствознавства. На початку 30-х рр. партійна верхівка зрозуміла, що настав час покласти край романтично-революційній вольниці в освітній галузі, оскільки вона не відповідала вимогам тоталітарного суспільства й суперечила планам будування «комуністичного майбутнього». Заходи реформи, сформульовані 1934 р. у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР»¹ виконувалися з революційним ентузіазмом під суворим партійним контролем, оскільки передбачали радикальні

¹ Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б). О преподавании гражданской истории в школах СССР. 15 мая 1934 г. Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 16 мая 1934 г. № 113. С. 368–369.

зміни в організації історичної освіти у вищій та середній школі СРСР (Zhosan 2021, 104). Рішення здійснювалися комплексно, системно, з використанням найкращих спеціалістів та потужного адміністративного апарату тоталітарної держави. Попри це, виникали серйозні проблеми, які вирішувалися не завжди успішно. Про це свідчить, наприклад, не проста доля шкільних підручників з історії середніх віків.

Вивчення та викладання історії середньовіччя, тобто «феодалної соціально-економічної формації», вважалося невід'ємним складником марксистської історичної освіти. Переможцем першого конкурсу шкільних підручників у 1935 р. призначили навчальну книгу «Історія середніх віків» для 6-7 класів у двох частинах Є. Космінського, О. Гуковського, О. Трахтенберга. Треба підкреслити, що авторський склад першого підручника було затверджено відповідним партійним рішенням². На жаль, автору статті не вдалося ознайомитися з паперовим або електронним варіантом цього підручника, який на сьогодні перетворився на антикварну рідкість.

Є. Космінському, О. Гуковському, О. Трахтенбергу вдалося створити по суті перший радянський підручник громадянської історії середніх віків, однак він не мав довгого життя — перший млинець нанівець — підручник, вочевидь, не виправдав надій, на нього покладених. Мабуть, саме тому макет нового, виправленого варіанта цього підручника опинився в бібліотеці робочого кабінету Й. Сталіна та був ним редагований³. Добре відомо, що керівник комуністичної партії особисто опікувався шкільними підручниками з історії.

Треба відзначити, що до першого радянського підручника з викладом громадянської історії середніх віків додавався фундаментальний

² Постановление Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР. Об учебниках истории. *Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК* от 26 января 1936 г. № 23. С. 93–94.

³ Косминский Е. А., Гуковский И. А., Трахтенберг О. В. История Средних веков. Учебник для 6 класса неполной средней и средней школы. Часть 1. Макет. Москва, 1937. *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 558. Оп. 3. Д. 101. Л. 175. Косминский Е. А., Гуковский А. И., Трахтенберг О. В. История Средних веков. Учебник для 7 класса неполной средней и средней школы. Часть 2. Макет. Москва, 1937. 317 л. *Российский государственный архив социально-политической истории*. Ф. 558. Оп. 3. Д. 102. Л. 317.

методичний посібник, який заслуговує окремого розгляду (*Istoriya srednikh vekov* 1939). Загальною редакцією цього навчально-методичного видання опікувався професор С. Сказкін, а методичну редакцію здійснював доцент А. Фохт. Серед фахівців, залучених до складання посібника, були автори згаданого підручника, а також професори-медієвісти: Б. Заходер, Г. Кара-Мурза, І. Рейснер, активну участь брали відомі лєнінградські методисти Н. Андрієвська, М. Зинов'єв та інші. Посібник призначався для використання вчителями історії і складався з методичних вказівок, планів уроків та докладного переказу змісту уроків. Читачам пропонували методичні рекомендації та напучування до 78-ми уроків. Відповідно видання охоплювало весь курс середньовіччя за сталінською періодизацією всесвітньої історії: від падіння Західної Римської імперії до Англійської буржуазної революції XVII ст. Курс був розрахований на три півріччя і вивчався у 6-7-х класах середньої школи. Методичні рекомендації до великих тем містили список рекомендованої літератури, причому автори посібника не соромилися посилалися на праці дореволюційних «буржуазних» істориків. Треба підкреслити, що посібник містив рекомендації до проведення уроків повторення та узагальнення. Книга пропонувала вчителю також ще 20 карт, п'ять хронологічних і синхроністичних таблиць і три схеми. Слідом за змістом підручника в методичному посібнику вперше пропонували цікавий та корисний матеріал з історії країн середньовічного Сходу (Арабський халіфат, Китай, Японія, Туреччина), однак величезний обсяг навчального матеріалу привів до того, що авторам не завжди вдавалося подолати структурні труднощі. Наприклад, дивною виглядає тема уроку «Польща, Туреччина і Швеція у XVI–XVIII ст.».

Утім, наявність ґрунтового й корисного методичного посібника не скасувала певних проблем єдиного та основного підручника. 1940 р. побачив світ новий підручник, створений колективом авторів Інституту історії АН СРСР, МДУ, Ленінградського педінституту (*Istoriya Srednikh vekov* 1940). Шість років нову навчальну книгу готували до видання згадані автори методичного посібника, до яких доєднався М. Граціанський. Значну частину підручника написав Є. Космінський, якому належить і загальна редакція всієї книги (Kosminskiy 1941, 127).

Саме тому це видання та наступні редакції підручника пов'язують зазвичай з його ім'ям. До особливої й суперечливої діяльності на «освітнянській ниві» видатного медієвіста академіка Олексія Євгеновича Космінського дослідники зверталися неодноразово (Valenskiy 1954; Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' 1956; Sharova 2003; Dyachkov 2025, 168–170). Підручники Є. Космінського багато разів перевидавали аж до 1960 р., включаючи воєнний час — 1941, 1943, 1945 рр. У підручниках була розроблена структура курсу, що у своїх основних рисах збереглася до кінця СРСР. Безумовно, підручники Є. Космінського зробили значний крок уперед, наближаючись до реальних потреб радянської середньої освіти того часу. Вважається, що навчальна книга Є. Космінського досягла рівня «сталінського буквара». У цій статті аналізуються видання другої половини 40-х — першої половини 50-х рр. (Kosmins'kuu 1949; Kosminskij 1951), що відбивають головні досягнення явища «підручник Космінського».

У перше післявоєнне десятиліття шкільні підручники Є. Космінського за накладом випередили всі інші підручники й досягли 18,6 млн примірників (без урахування накладів національними мовами та мовами країн так званої «народної демократії») (Bushchik 1961, 384). Наприклад, українською мовою цей підручник видавали в 1941, 1945, 1949, 1953, 1954, 1959 рр. Зрозуміло, що цей успіх треба вважати умовним, оскільки він мав директивне походження і спирався переважно на партійно-адміністративні важелі. Головними перевагами підручника, на думку автора, були його «науковість, марксистська витриманість, насиченість фактичним змістом, що вдало поєднувалися з висновками та узагальненнями» (пер. з рос.)* (Kosminskiy 1946, 50). Встановлена ієрархія тоталітарного суспільства у той час не дозволяла відверто вказати на методичну безпорадність та безпомічність цієї навчальної книги. Водночас підручник 1940 р. за редакцією академіка й «головного медієвіста» країни отримав значну порцію критики з боку шкільної спільноти.

Треба зауважити, що претензії до підручника були міцно пов'язані з дуже невдалою структурою викладання історії стародавнього світу

* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

й середніх віків, згідно з якою кожен з курсів викладали три півріччя. За цією системою в п'ятому класі школярі вивчали історію первісного суспільства, Стародавнього Сходу та історію Давньої Греції. В шостому класі вивчали історію Стародавнього Риму та історію середніх віків до XII ст. Семикласники повинні були засвоїти історію середніх віків після XII ст. до XVII ст., тобто до початку історії Нового часу за сучасною періодизацією (*Programma sredney shkoly* 1940, 24). Вчителі вказували, що так порушувалася цілісність уявлень та системи понять за кожним курсом, крім того, така структура обходилася державі в мільйони рублів на додаткові накладі підручників (Bushchik 1961, 388).

На вчительських конференціях та нарадах учителі історії наголошували, що підручник з історії середніх віків дуже складний для учнів, і взагалі «професорські підручники» дещо перевершують можливості учнів середньої школи (Bushchik 1961, 359). Про це йшлося навіть у замовних лояльних рецензіях на підручник: «Проблема суворо наукового і водночас доступного дітям викладу історичних подій дуже складна, і було би перебільшенням сказати, що в цьому виданні підручника Є. О. Космінського вона знайшла своє рішення» (пер. з рос.) (Korkhov 1950, 74).

Методичну безпорадність основного підручника намагалися компенсувати виданням спеціально підготовленого методичного посібника за авторством висококваліфікованих методистів і загальною редакцією академіка Є. Космінського (Ber, Zinovyev, Epshteyn 1948) Вступну ідеологічно вивірену статтю про задачі вивчення історії середніх віків написав автор підручника та редактор посібника. Визнаний методист М. Зинов'єв у своїй статті, присвяченій методам роботи з навчальною книгою Є. Космінського, відчайдушно намагався хоч якось повернути до шкільних потреб занадто сухий та «академічний» зміст підручника. Суто методичні поради посібника зібрані у 38 стислих главах, які не збігалися повною мірою зі змістом підручника. Наприклад, на відміну від підручника, у посібнику приділяється увага лише Арабському халіфату, Китаю та Японії. Інші східні країни та народи не згадуються. До позитиву цього посібника можна віднести бібліографічний додаток до кожної глави. Вчителю пропонували список літератури, який включав твори кла-

сиків марксизму, збірки джерел, навчальні посібники та художню літературу. Зрозуміло, що в цих списках ідеологічний складник часто-густо домінував. Наприклад, до глави «Німеччина XIII — XV» рекомендувалися твори з відповідними назвами: «Боротьба слов'ян та народів Прибалтики з німецькою агресією», «Пруссія до її завоювання німцями», «Грюнвальд — кінець могутності Тевтонського ордену» тощо.

Ще одну спробу заповнити методичну порожнечу підручника Є. Космінського було зроблено в середині 50-х рр., коли було видано новий посібник з історії середніх віків для вчителів і знову за редакцією автора навчальної книги. Видання містило чотири великі статті, присвячені загальним питанням про методологію та методи роботи з текстом підручника, ілюстраціями та картами. Статті написали відомі на той час фахівці (Є. Космінський, М. Зинов'єв, Д. Никифоров, В. Классен), але практична користь цих публікацій знижувалася, оскільки їхній зміст не був узгоджений та об'єднаний єдиною метою. Другий розділ посібника становили так звані «Поурочні розробки», які переважно містили розгорнуті плани викладення нового матеріалу уроку. По суті це був додатковий матеріал до тексту підручника, або його простий переказ з відповідним ідеологічним забарвленням. Рекомендації вчителям викладали, наприклад, у такий спосіб: «Наголосивши на тяжкості феодального гніту, треба пояснити і неминучість боротьби, яку закріпачені селяни вели зі своїми гнобителями-феодалами. ... Учні зрозуміють, що кам'яний замок дозволяв феодалу, його родині та його челяді ховатися від гніву селян. Він був побудований саме для зміцнення панування феодалів» (пер. з рос.) (Posobiye po istorii srednikh vekov 1956, 131).

Відверте політичне підґрунтя мало видання дуже специфічного методичного посібника для вчителів з історії Китаю (Symonovskaia, Egenburh, Yuriev 1956). Здається, що це видання готували викладачі МДУ наспіх під державне замовлення й планували для використання у 5–10-х класах середньої школи, тобто охоплювало період від первісних часів до «соціалістичної індустріалізації» Китаю. Глави 4–11 цього посібника було присвячено «середньовічному періоду» історії Китаю. За фактичною суттю зміст книжки являв собою текст університетських

лекцій з картами, який жодним чином не був забезпечений методичним апаратом. Утім, посібник був виданий тридцятитисячним накладом. Очевидно, що надії про «вічну дружбу» з комуністичним Китаєм передбачали відповідний поворот в освіті, який повинен був мати хоч якесь методичне підґрунтя.

Труднощі творення підручників цього періоду знайшли несподіване відбиття в дуже цікавому методичному посібнику з викладання історії у 5–7-х класах семирічної школи, підготовленому фахівцями Ленінградського педінституту Н. Андрієвською та В. Бернадським (Andreevskaja, Bernadskij 1947). Якщо відкинути обов'язкове ідеологічне лушпиння, можна визнати, що цей посібник містив багато необхідних та корисних для вчителя рекомендацій з організації та проведення уроків історії давнини та середньовіччя. Спеціальний розділ посібника присвятили роботі з підручником. Він містить розгорнуту, але приховану критику навчальної книги Є. Космінського. У тексті методичного посібника йшлося саме про те, чого у підручнику зовсім не було, оскільки він фактично був позбавлений будь-якого методичного забезпечення.

Серед критичних зауважень підкреслювалося, що не можна оперувати висловлюваннями, поняттями й термінами, які не можуть бути відомі учню. Серед побажань автори посібника згадували також про необхідність оздоблення підручника так, щоб школярі краще запам'ятовували дати, зокрема було запропоновано виносити їх на поля, як це було в дореволюційному (!) підручнику П. Виноградова. У кінці підручника, поряд із змістом, потрібен допоміжний довідковий матеріал — хронологічні, синхроністичні, родовідні таблиці. У посібнику вказувалося, що після директивних скорочень навчальної програми підручник виявився ширше за неї. Відзначимо також, що в підручнику Є. Космінського майже не знайшлося місця планам, схемам, таблицям. Учням та вчителям пропонували лише хронологічний мінімум.

Велику увагу автори методичного посібника приділяли роботі з ілюстраціями. Більше 140 чорно-білих ілюстрацій (гравюри, прорисовки) були важливими доповненнями до тексту підручника. Наголошувалося, що підписи до ілюстрацій повинні бути коректними й змістовно та методично обґрунтованими (Andreevskaja, Bernadskij 1947, 127). Є. Космін-

ському вирішити цю проблему у підручниках 40–50-х років не вдалося. Наприклад, безумовно некоректними та безпомічними виглядають підписи на кшталт: «Сім'я Ярослава Мудрого. З фрески XI століття» (Яка фреска? Звідки?); «Угон полонених і худоби половцями» (Мініатюра з літопису чи творчість художника?); «З'їзд князів» (Який саме? Про що йдеться? Хто автор зображення?). Прикладів таких підписів до ілюстрацій у навчальній книзі забагато. Деякі ілюстрації підручника взагалі не відповідають його змісту. Наприклад, найдавніші торгові стосунки східних слов'ян чомусь проілюстровано зображенням малюнком вази зі скіфського кургану Куль-Оба V ст. до н. е. (Kosmins'kuu 1949, 56, 58, 60-61). Про якість, зміст та підписи до ілюстрацій параграфів з історії середньовічного Сходу вже йшлося (Dyachkov 2025, 176). Про інші відверті «ляпи» підручника згадується в деяких рецензіях того часу (Korkhov 1950, 75).

Водночас треба визнати, що підручники Є. Космінського завжди містили багато фахово виконаних і змістовно виправданих історичних карт. У підручнику 1940 р. їх двадцять сім. В українськомовному виданні підручника 1949 р. — 23 карти. До підручників, виданих наприкінці 40-х — початку 50-х рр. додавався також вкладиш, який містив якісні (як на той час) кольорові карти, що їх підготував А. Л. Нарочницький. Однак у цьому сегменті підручника автори не змогли подолати певний європоцентризм, — у вкладиші немає жодної карти з історії країн Сходу.

У шкільних підручниках Є. Космінського не було таких традиційних на сьогодні структурних одиниць, як «передмова», «вступ», «висновки», «запитання та завдання», «термінологічний покажчик» тощо. Здебільшого читачеві підручника Є. Космінського пропонували лише сухий академічний текст, оздоблений ідеологічними та марксистськими напучуваннями. У деяких випадках автор намагався додати живі характеристики деяких історичних персонажів, розповісти про особливості життя людей у середні віки, але зроблено це переважно з «класових» позицій на шкоду об'єктивності.

Методична неспроможність шкільного підручника Є. Космінського зазнала значної критики в монографії Ю. Валенського, присвяченій саме цій навчальній книзі. Автор монографії запевняв, що Є. Космінський

ніколи не був методистом, ніколи не мав справжнього творчого інтересу до питань елементарної історичної освіти і розглядав свою роботу на цій ниві як офіційне доручення (Valenskiy 1954, 100). На наш погляд, з цим твердженням повною мірою не можна погодитися. Річ у тому, що свій трудовий шлях майбутній академік починав саме в середній школі, щоправда, ще в царські часи (1912–1915). Кілька років Є. Космінський працював в Інституті методів навчання АПН СРСР (1944–1948). До речі, він був обраний академіком Академії педагогічних наук (Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' 1956). До питань методики викладання історії він ставився серйозно, про що свідчить низка публікацій у різні роки його діяльності, а також участь у складанні та редагуванні навчальних програм для середньої школи, методичних посібників, хрестоматій, книг для читання (Bibliografija trudov, 1956). Виключний інтерес має післявоєнна стаття у фаховому журналі «Викладання історії в школі». Тут академік Є. Космінський визначає шляхи покращення підручника, виданого 1940 р. Ця публікація заслуговує на спеціальний розгляд, оскільки вона перетворилася на своєрідний маніфест з методичного оздоблення нової редакції підручника (Kosmins'kiy 1946).

Зрозуміло, що в перших рядках статті проголошувалася обов'язкова мантра про те, що фактичний та емоційний виклад підручника мусить підводити учнів до марксистсько-ленінського розуміння історичного процесу. Крім того, автор формулює задачу боротьби проти європоцентризму й обіцяє в новій редакції підручника показати велику і своєрідну культуру країн Сходу, відзначити, що в середні віки вона була вищою за культуру напівварварського Заходу.

Далі на шпальтах журналу академік Є. Космінський несподівано пропонує використовувати досягнення зарубіжних шкільних видань. Він вважає за необхідне взяти до уваги досягнення авторів шкільних підручників з Великої Британії та Франції (!). Мабуть, у 1946 р. «Велика Вітчизняна війна» у свідомості Є. Космінського ще не закінчилася, тому, на його погляд, методичні досягнення союзників можна було впроваджувати.

Автор статті позитивно оцінював досвід англійських підручників, коли за допомогою ілюстрацій навчальні тексти перетворюються

на живі образи. Є. Космінський уважав продуктивною практику, коли всі ілюстрації до підручника виготовляв один художник за завданням та під безпосереднім керівництвом автора.

У статті підкреслювалося, що в більшості зарубіжних підручників наприкінці кожного розділу запропоновано коротке резюме, у якому наголошувалися найважливіші події та хронологічні дати, згадані в розділі. Також учням пропонували питання для повторення, причому відповіді на них можуть бути знайдені безпосередньо в тексті підручника, а частково вимагають нових комбінацій матеріалу, зіставлень, звернення до раніше пройдених розділів. Є. Космінський уважав корисним та високо оцінював зарубіжний досвід, коли деякі питання були пов'язані з аналізом ілюстрацій та карт. Він позитивно ставився до формулювання в підручнику завдань для письмових робіт.

На думку Є. Космінського, наприкінці підручника повинна бути вміщена глава, присвячена характеристиці істотних рис середньовічного (феодального) розвитку. Цей розділ має бути висновком, узагальненням з усього попереднього викладу підручника. Він допускав доцільність наявності в підручнику особливих додатків до основного тексту, які б містили цікавий історичний матеріал або витяги з джерел і дозволяли вчителю ілюструвати або поглиблювати основний навчальний матеріал. При цьому підручник, на його думку, не повинен був перетворюватися на збірку анекдотів чи історичну хрестоматію. Є. Космінський уважно ставився до використання шрифтів (корпус, петит, розрядка), за допомогою яких потрібно позначати найважливіші дати, події, імена, терміни, висновки.

Отже, Є. Космінський продемонстрував глибоке й сучасне на той час розуміння методичного оздоблення шкільного підручника. Він намагався зробити підручник за редакцією 1949 р. більш доступним і легко засвоюваним, що компенсувало б деяке збільшення його обсягу. На мій погляд, якби ідеї й пропозиції, викладені в цій статті, були реалізовані, то підручник за авторством Є. Космінського став би видатним досягненням радянської методичної науки й підручникотворення. Дивною обставиною є також той факт, що ці ідеї мали бути реалізовані ще в підручнику 1940 р., але, за словами академіка, «були відкинута Наркомпросом» (пер. з рос.) (Kosmins'kiy 1946, 60).

Визнання Є. Космінським досягнень зарубіжних колег у створенні підручників, його пропозиції щодо використання іноземного досвіду стали додатковими аргументами у цькуванні академіка в часи «нешадної» боротьби з «космополітизмом» та «низькопоклонством перед Заходом». У 1949 р. визнаного в світі вченого, лауреата Державної премії звинуватили в «буржуазному об'єктивізмі» та змусили залишити керівництво університетською кафедрою, а пізніше й сектором Інституту історії (Sharova 2003, 256–296; Gorova 2014, 96–99). Попри цькування вченого, видання підручника дивом не припинили, але про жодні методичні новації у навчальній книзі вже не йшлося.

Підсумовуючи, можна констатувати, що пересічний учитель, який викладав історію середніх віків у загальноосвітній школі 30–50-х рр. був повною мірою забезпечений методичним «арсеналом», наданим радянською державою. Навчально-методична робота трималася на єдиному, «всесоюзному» підручнику, до якого додавався методичний посібник для вчителів. Зрозуміло, що жодних «інших варіантів» не передбачалося. Що стосується хрестоматії, книги для читання, а також інших джерел навчально-методичної інформації, рекомендацій та напучувань, — журнали, збірки, інструктивні листи — вони відігравали важливу, але допоміжну роль.

Після 1934 р. одним з дієвих важелів державної політики у школі став суворий партійний контроль за процесом підготовки та видання підручників. Саме тому питання творення шкільних підручників з історії вирішували на найвищих щаблях партійно-радянської системи, включаючи безпосереднє втручання «вождя народів». У руслі цієї політики до творення підручників і методичних посібників залучалися найкращі кадри, які, — це добре відомо, — вирішують все. Певна професорська «обойма» протягом тривалого часу брала безпосередню участь у створенні підручників, методичних посібників, хрестоматій та книг для читання, забезпечуючи нібито «академічний» рівень шкільної освіти (Є. Космінський, С. Сказкін, М. Граціанський). До команди науковців додавали довірену групу визнаних та досвідчених методистів (Н. Андрієвська, М. Зінов'єв, А. Епштейн, Д. Никифоров та ін.). Така науково-методична сполука, як гадалося, повинна була забезпечити

високий рівень навчання. Треба підкреслити, що підручники й посібники перекладали мовами народів союзних республік, — зокрема українську, — забезпечуючи в такий спосіб виконання радянської освітньої політики серед національних меншин.

Найбільш вагомою фігурою в «шкільному середньовіччі» став видатний вчений, провідний медієвіст країни професор Є. Космінський. Під його керівництвом і авторством шкільні підручники з історії середніх віків для 6–7 класів видавали чверть століття (1935–1960). Головне досягнення шкільного підручника академіка Є. Космінського полягає в тому, що зміст навчальної книги пропонував учням необхідний обсяг науково обґрунтованої інформації з історії середніх віків, включаючи проблеми історії Росії та країн Сходу. Звичайно, що цьому змісту було надано відповідне марксистське та ідеологічне забарвлення. Головний недолік шкільного підручника — практично повна відсутність методичного апарату. Вважалося, що методичним складником можна знехтувати заради збереження величезного обсягу навчальної книги. Цей істотний недолік підручника Є. Космінського намагалися компенсувати виданнями методичних посібників для вчителів, однак це розв'язувало проблему лише частково.

Важливою характерною рисою викладання історії середніх віків у загальноосвітній школі була перевантаженість освітнього процесу ідеологічними настановами та марксистсько-ленінськими постулатами на шкоду реальному навчанню. Напучування комуністичної ідеології наскрізь пронизували зміст навчального матеріалу шкільного курсу історії середньовіччя, істотно впливали на методичну роботу і гальмували розвиток історичного мислення вчителів та учнів.

Список літератури / References

- Andreevskaja N. V., Bernadskij V. N. Metodika prepodavaniya istorii v semiletnej shkole. Moskva: Gosuchpedizdat, 1947. 216 s. (In Russian)
- Андреевская Н. В., Бернадский В. Н. Методика преподавания истории в семилетней школе. Москва: Госучпедиздат, 1947. 216 с.

Ber Yu. A., Zinov'yev M. A., Epshteyn A. D. Metodicheskoye posobiye po istorii srednikh vekov. Dlya prepodavateley sredney shkoly. Pod redaktsiyey akademika Ye. A. Kosminskogo. Moskva: Uchpedgiz, 1948. 150 s. (In Russian)

Бер Ю. А., Зиновьев М. А., Эпштейн А. Д. Методическое пособие по истории средних веков. Для преподавателей средней школы. Под редакцией академика Е. А. Косминского. Москва: Учпедгиз, 1948. 150 с.

Bibliografija trudov E. A. Kosminskogo. *Srednie veka* [Middle Ages]. 1956. Vyp. 8. S. 20–38. (In Russian)

Библиография трудов Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 20–38.

Bushchik L. P. Ocherk razvitiya shkol'nogo istoricheskogo obrazovaniya v SSSR. Moskva: Izdatel'stvo APN RSFSR, 1961. 540 s. (In Russian)

Бущик Л. П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Издательство АПН РСФСР, 1961. 540 с.

Dyachkov S. Istoriia serednovichnoho Skhodu v «stalinskomu bukvari» akademika Ye. Kosminskoho. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 166–185. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09> (In Ukrainian)

Д'ячков С. Історія середньовічного Сходу в «сталінському букварі» академіка Є. Космінського. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 166–185. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-09>

Gorova A. O. Radjans'ki ideologichni kampanii povoennoho periodu ta ih vpliv na rozvitok medievistiki. *Visnik students'kogo naukovohto tovaristva: zbirnik naukovih prac' studentiv* [Bulletin of the Student Scientific Society: collection of students' scientific papers]. Vyp. 11. Nizhin: NDU im. M. Gogolja, 2014. S. 96–99. (In Ukrainian)

Горова А. О. Радянські ідеологічні кампанії повоєнного періоду та їх вплив на розвиток медієвістики. *Вісник студентського наукового товариства: збірник наукових праць студентів*. Вип. 11. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 96–99.

Istoriya srednikh vekov. Metodicheskoye posobiye dlya VI – VII klassov sredney shkoly. Pod redaktsiyey S. D. Skazkina i A. V. Fokhta. Moskva: Uchpedgiz, 1939. 343 s. (In Russian)

История средних веков. Методическое пособие для VI – VII классов средней школы. Под редакцией С. Д. Сказкина и А. В. Фохта. Москва: Учпедгиз, 1939. 343 с.

Istoriya Srednikh vekov: uchebnik dlya 6–7 klassov sredney shkoly. Pod redaktsiyey Ye. A. Kosminskogo. Moskva: Uchpedgiz, 1940. 284 s. (In Russian)

История Средних веков: учебник для 6–7 классов средней школы. Под редакцией Е. А. Косминского. Москва: Учпедгиз, 1940. 284 с.

Korkhov Yu. Kosminskiy Ye. A. «Istoriya srednikh vekov». *Prepodavaniye istorii v shkole* [Teaching history at school]. 1950. No. 2. S. 72–75. (In Russian)

Корхов Ю. Косминский Е. А. «История средних веков». *Преподавание истории в школе*. 1950. № 2. С. 72–75.

Kosminskiy Ye. Ob «Istorii srednikh vekov». *Istoricheskiy zhurnal* [Historical journal]. 1941. No. 2. S. 127–130. (In Russian)

Косминский Е. Об «Истории средних веков». *Исторический журнал*. 1941. № 2. С. 127–130.

Kosminskiy Ye. A. O trebovaniyakh k novomu uchebniku istorii srednikh vekov. *Prepodavaniye istorii v shkole* [Teaching history at school]. 1946. No. 5. S. 50–61. (In Russian)

Косминский Е. А. О требованиях к новому учебнику истории средних веков. *Преподавание истории в школе*. 1946. № 5. С. 50–61.

Kosminskiy Ye. A. Istoriya srednikh vekiv : Pidruchnyk dlya 6–7 klasiv sredn'oyi shkoly. Pereklad z pershoho rosiys'koho vydannya. Kyiv: Radyans'ka shkola 1949. 263 s. (In Ukrainian)

Космінський С. А. Історія середніх віків. Підручник для 6–7 класів середньої школи. Переклад з першого російського видання. Київ: Радянська школа, 1949. 263 с.

Kosminskij E. A. Istoriya srednih vekov: Uchebnik dlja 6–7 klassov sred. shkoly. 3-e izd. Moskva: Uchpedgiz, 1951. 272 s. (In Russian)

Косминский Е. А. История средних веков: Учебник для 6–7 классов сред. школы. 3-е изд. Москва: Учпедгиз, 1951. 272 с.

Nauchnaja i obshhestvennaja dejatel'nost' E. A. Kosminskogo. *Srednie veka* [Middle Ages]. 1956. Вып. 8. S. 5–15. (In Russian)

Научная и общественная деятельность Е. А. Косминского. *Средние века*. 1956. Вып. 8. С. 5–15.

Posobiye po istorii srednikh vekov. Dlya uchiteley VI – VII klassov. Materialy k urokam. Pod redaktsiyey akademika Ye. A. Kosminskogo. Moskva: Uchpedgiz, 1956. 359 s. (In Russian)

Пособие по истории средних веков. Для учителей VI – VII классов. Материалы к урокам. Под редакцией академика Е. А. Косминского. Москва: Учпедгиз, 1956. 359 с.

Programma sredney shkoly. Istoriya drevnego mira. Istoriya srednikh vekov. Dlya V – VII klassov. Moskva: Narkompros RSFSR, 1940. 28 s. (In Russian)

Программы средней школы. История древнего мира. История средних веков. Для V – VII классов. Москва: Наркомпрос РСФСР, 1940. 28 с.

Sharova A. V. Istorik srednevekovoj Anglii v sovetskoj Rossii: kompromissy akademika Je. A. Kosminskogo. *Odissey: chelovek v istorii*. 2003. Gl. red. A. Ja. Gurevich. Institut vseobshhej istorii. Moskva: Nauka, 2003. S. 256–296. (In Russian)

Шарова А. В. Историк средневековой Англии в советской России: компромиссы академика Э. А. Косминского. *Одиссей: человек в истории*. 2003. Гл. ред. А. Я. Гуревич. Институт всеобщей истории. Москва: Наука, 2003. С. 256–296.

Symonovskaia L. V., Erenburh H. B., Yuriev M. F. Ocherki istorii Kitaia. Posobie dlia uchitelia. Moskva: Uchpedhyz, 1956. 424 s. (In Russian)

Симоновская Л. В., Эренбург Г. Б., Юрьев М. Ф. Очерки истории Китая. Пособие для учителя. Москва: Учпедгиз, 1956. 424 с.

Valenskiy YU. Akademik Ye. A. Kosminskiy i voprosy interpretatsii istorii srednikh vekov v sovetskoj shkole. *Institut po izucheniyu istorii i kul'tury SSSR. Issledovaniya i materialy*. Myunkhen, 1954. 112 s. (In Russian)

Валенский Ю. Академик Е. А. Косминский и вопросы интерпретации истории средних веков в советской школе. *Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы*. Мюнхен, 1954. 112 с.

Zhosan O. E. Pidruchnyky i posibnyky dlia zahalnoi serednoi osvity u 1921–1991 rokakh. Kropyvnytskyi: Ekskliuzyv-System, 2021. 345 s. (In Ukrainian)

Жосан О. Е. Підручники і посібники для загальної середньої освіти у 1921–1991 роках. Кропивницький: Ексклюзив-Систем, 2021. 345 с.

Serhiy Dyachkov

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.v.dyachkov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-2572>

TEXTBOOK AND TEACHING MANUAL: THE PRIMARY TOOLS FOR THE TEACHING OF MEDIEVAL HISTORY IN SOVIET SECONDARY SCHOOLS, 1934–1956

The Communist totalitarian system eventually abandoned the experimental efforts that dominated public education during the first fifteen years of Soviet rule. The reform of 1934 introduced sweeping changes in the organization of history education in Soviet secondary

schools. The Soviet state equipped teachers with a diverse “arsenal” of instructional and methodological resources. In the general-education school of the Stalinist era (1934–1956), the library of the average teacher of medieval history consisted of a single “union-wide” textbook supplemented by a methodological manual for teachers, a reader, and a book for classroom reading. The present paper analyzes the teacher’s two primary working tools: the textbook and the lesson-by-lesson methodological manual. A defining feature of the Soviet approach to teaching and learning in secondary schools was the involvement of leading scholars from institutions of higher education and research, along with highly qualified methodologists. Throughout this period, a select professorial cohort handpicked by the Party leadership (Ye. Kosminsky, S. Skazkin, N. Gratsiansky, and others) served as authors and editors of textbooks, methodological manuals, readers, and classroom reading books. A trusted group of methodologists worked alongside these scholars, together providing the necessary level of professional support for the instructional process. In the view of Soviet authorities, this combination of expertise in research and teaching methods guaranteed a high standard of instruction. The most important publications (textbooks, readers, and manuals) were translated into the languages of the union republics, including Ukrainian, ensuring the implementation of Soviet educational policy among the national minorities. A major feature of the teaching of medieval history in Soviet general-education schools was the oversaturation of its content and substance with Soviet ideological directives and Marxist-Leninist-Stalinist postulates, to the detriment of genuine knowledge and understanding of historical phenomena, developments, and events.

Keywords: medieval history, Soviet school textbooks, methodological manuals.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 04.02.2026.

Date of the article’s initial submission to the Journal: 04.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 10.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.